

Hvem stillede det jødiske spørgsmål og hvem besvarede det?
Moderne jødedom som politisk faktor i verden i dag.

[Historielærerforeningen og religionslærerforeningen 1.4.04]

Jeg har kaldt mit oplæg i dag for: Hvem stillede det jødiske spørgsmål og hvem besvarede det? Oprindeligt var der slet ikke noget spørgsmål. Jøder kom fra et andet land og tilhørte en anden religion. Derfor blev de forfulgt. De var et problem for de andre. Jøderne var indskrevet i kristendommen og havde en rolle at spille som den evige jøde og som en forudsætning for Jesus' anden genkomst.

Men med *nationalitetsbegrebets* profilering i 1800-tallet blev jøderne et problem for sig selv. Begrebet nation rejste det jødiske spørgsmål. Og dermed kunne vi sige, at de europæiske borgerskabers kamp for en selvstændig identitet formulerede det jødiske spørgsmål. Eksempelvis ville polakkerne gerne være uafhængige af Rusland, men at der i det polske område boede flere andre nationer, bl.a. jøder og ukrainere spillede ikke den store rolle for polakkerne, de ville have et *Polen*.

Nationalitetsbegrebet kom til at hvile tungt på enheden folk/sprog/land/historie. En nation var et bestemt folk, som talte det samme sprog, som beboede det samme land og havde en fælles historie. Og bindingen til *land* var et afgørende problem for jøderne. Historien om jødernes *diaspora* var jo netop, at de havde *haft* et land, som de ikke havde mere.

Jøderne boede i slutningen af forrige århundrede, da man begyndte at formulere svar på det jødiske spørgsmål, i næsten hele verden. Men der var nogle afgørende koncentrationer: af den oprindelige ashkenaziske (tyske) bosættelse var der den største koncentration i zarrigets bosætningsområde, det særlige område i Polen, Litauen, Hviderusland og Ukraine, hvor jøder måtte bo. Endvidere boede der store grupper i Vesteuropa og i

USA. Af den oprindelige sefardiske (spanske) bosættelse var der en stor koncentration på Balkan og i Tyrkiet. Endelig var der større koncentrationer over det meste af den arabiske verden, ja videre til Iran, Indien og Kina havde de spredt sig. Var de et folk? Var de ét folk? Var de flere folk?

Socialt og kulturelt var der det særlige ved de jødiske samfund, at de især var bymæssige. Der var ikke mange bønder blandt jøderne, som traditionelt var afskåret fra at måtte eje jord. I Polen (1931) var 4,3% af de jødiske erhvervsaktive landbrugere, mens 36,6% var i handelserhvervene. Ikke alene var jøderne bosat i byer, ofte boede de i ghettoer. Sprogligt havde de ashkenaziske jøder jiddish som talesprog, mens sefarderne talte ladino. For begge grupper var det religiøse sprog hebraisk-aramæisk.

Man kunne også sige, at de jødiske samfund i Europa havde gennemlevet en veritabel revolution siden napoleonstiden. Emancipationen eller den retlige ligestilling havde brudt de traditionelle religiøse samfund op og skabt en sekulær jødedom, som formulerede politiske krav, hvor det var muligt, men også ofte hvor det var forbudt. Derved blev de også et spørgsmål for de to-tre store multinationale riger, hvor flertallet boede: Rusland, Østrig-Ungarn og Tyrkiet. En moderne offentlighed opstod med en presse på folkesprogene jiddish og ladino, hvor en moderne identitet, litteratur og politik kom til orde. I den proces kan vi udskille en række svar på det jødiske spørgsmål: hvad skulle der ske med jøderne.

1. svar: assimilation

Sammen med nationalitetsbegrebet kom også oplysningsfilosofien, modernitetens murbrækker. Og med den kom forestillingen om *lighed*. Lighed indebar ikke mindst religionsfrihed. Også blandt jøderne i Østeuropa fandtes en oplysningsbevægelse, som agiterede for jødernes

modernisering. Reelt indebar dette en kulturel assimilation, dvs. jøderne skulle opgive deres kulturelle særtræk og blive en del af de samfund de levede i. En forudsætning for, at denne strategi kunne lykkes, var imidlertid, at ligheden var reel. I Polen indførte man f.eks. i 1921 religionsfrihed, men indførte samtidig en lov, som forbød søndagsarbejde. Dermed var jødiske arbejdere tvunget til kun at arbejde 5 dage om ugen og kunne dermed kun få arbejde hos jøder.

Assimilation betød også blandede ægteskaber. Og var kvinden ikke-jøde betød det at børnene set med religiøse øjne ikke var jøder.

Assimilation betød også opgivelsen af de jødiske sprog og accepten af flertallets sprog.

2. svar: zionismen

Den frigørelsesstrategi, som lå i assimilationen stødte hurtigt på sin grænse i form af den moderne antisemitisme. Lidt firkantet kunne man sige, at den moderne antisemitisme adskiller sig fra den traditionelle antijudaisme ved at bygge på en moderne racemæssig identitet. Den opstod omkring 1880 og indebar at jøder ikke kunne blive ikke-jøder fx ved dåb. De var så at sige dømt til jødedom.

Dette sammenstød førte til en helt ny frigørelsesstrategi: Det måtte være muligt at lave en 'rigtig' nation med jord, sprog og nationalsang. Typisk nok opstod denne tanke ikke i det tilbagestående Østeuropa, men i det moderne Vesteuropa. Det jødiske borgerskab drømte om denne fuldkommengørelse: kunne man få et stykke land et sted, så kunne man importere jødiske arbejdere fra Østeuropa, og så var man blevet en nation. Den såkaldt 'generelle' zionisme var et fuldbårent barn af det jødiske vesteuropæiske borgerskab. Den mente, at *alle* jøder tilhørte ét folk. Herzl, zionismens første organisator, havde

tænkt sig, at man kunne få et stykke af Afrika og prøvede at interessere den kendte kolonialist Cecil Rhodes for planen. Men man indså hurtigt, at kun Israel havde den tilstrækkelige følelsesmæssige appel.

3. svar: socialismen

I Zarrusland levede der i 1897 5,2 millioner jøder, heraf kun 300.000 uden for bosættelsesområdet. Af de erhvervsaktive opgives 36,3% at leve af industri og håndværk og 11,5% at leve som manuelle arbejdere og privatansatte. Af de jødiske arbejdere var langt de fleste håndværkere og arbejdede i små værksteder. Men der var alligevel en del jødiske arbejdere i den egentlige industri, især i tekstilindustrien.

Fra 1890'erne bredte socialismen sig blandt de jødiske arbejdere. I 1898 dannedes *algemeyner idisher arbeter bund fun poyln, lite un rusland*, kaldet Bund slet og ret. Det var en del af det russiske socialdemokrati - for en tid. Det kom til voldsomme diskussioner mellem Lenin og Bund om organisationsprincipperne for Socialdemokratiet. Det var i løbet af disse diskussioner, at Lenin formulerede sit syn skarpere og skarpere som demokratisk centralisme. Og det var i løbet af disse diskussioner, at Bundisterne blev klare over, at de ønskede en føderalistisk organisation, som indrømmede jøderne en vis autonomi. Lenin ville ikke give køb på sine organisationsprincipper og anså i øvrigt ikke jøderne for at være et folk. Mens bolsjevikerne udviklede den forestilling, at revolutionen ville løse jødernes problem så at sige automatisk, udviklede Bund i stigende grad kravet om *kulturelt autonomi* som også skulle gælde andre folk i Rusland.

Kulturelt autonomi var et første bud på et svar på det jødiske spørgsmål i Østeuropa, dvs. i dét som udgjorde den østjødiske kultur. Med kulturel autonomi og socialisme pegede Bund på, at socialismen ikke nødvendigvis ville opløse det

jødiske spørgsmål, men at jøderne samtidig var et folk, som kunne fastholde og udvikle sin identitet gennem en socialistisk revolution. Med kulturelt autonomi forstod Bund anerkendelse af jiddish som jødernes officielle sprog og anerkendelse af jødisk selvstyre indenfor undervisning, kultur og administration.

Man kunne også se zionismen og bundismen som to udkast til fremtidige statsdannelser henholdsvis modelleret over den tyske eller den vesteuropæiske nationsstat og den russiske multikulturelle stat.

4. svar: arbejderzionismen

Det at Bund i virkeligheden talte for at jøderne i bosættelsesområdet udgjorde et folk blev anledningen til at andre socialistiske og jødiske partier så dagens lys. I 1906 dannedes i Rusland Det zionistisk-socialistiske arbejderparti, efter sin russiske forkortelse kaldet S.S.

S.S. mente at Bund overså forbindelserne med andre jøder og helt udelukkede emigration som en mulighed. Heroverfor stillede S.S. emigrationen til Palæstina som det centrale i etableringen af en jødisk stat. For at opnå dette var man villig til at samarbejde med generelle zionister.

I 1905-6 dannedes også Poale Zion, som byggede på Ber Borokhovs forsøg på at forene marxismen og zionismen. Poale Zion fik mere medvind end S.S. og blev drivende i udviklingen af arbejderzionismen. Arbejderzionisterne satsede på emigration til Palæstina, hvor jøderne gennem kollektivbrug (kibbutzim) skulle generobre et forhold til jorden og landbruget.

5. svar: den ortodokse antizionisme

Blandt traditionalisterne i det jødiske samfund, frem for alt bærerne af den religiøse tradition, var der modstand mod alle de nævnte svar på det jødiske spørgsmål. For dem kunne kun gud besvare spørgsmålet om jødernes fremtid. De var ikke

nødvendigvis modstandere af emigration til Palæstina, men de var modstandere af etableringen af en jødisk stat, ligesom de var modstandere af genoplivningen af hebraisk som talesprog, et programpunkt zionisterne havde fælles.

Man skal huske, at antizionisme er en jødisk opfindelse. Såvel de religiøse som bundisterne var antizionister og hed sådan i samtiden.

6. svar: jevsektia og Biro-Bidzhan

Revolutionen i 1917 flyttede bolsjevikerne fra en marginal til en central position på det politiske landkort. Valgene til de jødiske forsamlinger i Rusland i 1918 synes at vise, at zionismen var den stærkeste strømning blandt jøderne med omkring 60% af stemmerne. De socialistiske partier fik omkring 25%, mens de ortodokse fik 12%.

Bolsjevikerne var modstandere af zionismen og drev dem hurtigt over i en halvt legal halvt, halvt illegal tilstand. Overfor Bund, som var det største af de socialistiske partier, ændrede man politik og satsede på sammenslutning gennem en blanding af imødekommenhed og pres. Bund blev via forskellige splittelser og mellemstadier en del af bolsjevikpartiet. Her oprettedes særlige afdelinger for jøder, *jevsektia*. Men deres rolle nedtonedes hurtigt, og mod slutningen af 20'erne nedlagdes de slet og ret.

Ellers betød revolutionen især pogromer af den gammelkendte art. Alene i Ukraine blev 200.000 jøder massakreret. Det var den største udryddelse af jøder siden 1648, hvor Bogdan Khmielnitskij og hans folk satte rekorder.

Bolsjevikerne førte en jorduddelingspolitik, som bl.a. gjorde mange jøder til bønder. Men lokal modstand mod jødiske bønder førte til åben modstand mod en sådan kolonisation. Derfor opstod den tanke, at man måske kunne findes et 'tomt' område, som jøderne kunne få som autonomt område. Man

fandt et velegnet og sparsomt beboet område i det nordlige Kazakhstan, men inden det blev til noget, havde Landbrugskommissariatet og Forsvarskommissariatet fundet et område helt ovre østpå, ved floden Amur, Biro-Bidzhan. Det store område beboedes kun af 1.192 koreanere og kazakher. Det var sumpet og havde et voldsomt klima. Meget tyder på, at sikring af østgrænsen mod Japan sammen med apellen i et 'eget jødisk hjemland' var afgørende for etableringen af Biro-Bidzhan i 1927.

Det gik dårligt med emigrationen til Biro-Bidzhan og mange af dem, som nåede frem, rejste igen. I 1934 blev området gjort til en jødisk autonom region, og i løbet af et par år fik NKVD, det hemmelige politi, ansvaret for emigrationen. Efter anden verdenskrig prøvede man at genoplive emigrationen, men uden held. I 1948 lukkedes alle jødiske institutioner. Folketællingen for 1959 viser, at 8,8% eller 14.269 personer i Biro-Bidzhan var jøder.

7. svar: revisionismen

Den russiske revolution delte det jødiske bosætningsområde, således at en del forblev russisk, en del blev litauisk, mens den største del blev polsk. I Polen udviklede det politiske liv sig i et væld af partier - også en hel del jødiske. Også Bund fortsatte sin eksistens, og de forskellige arbejderzionistiske partier. Polen var dengang et multinationalt samfund, hvor 35% tilhørte en minoritet. De to største minoriteter var jøderne og ukrainerne, som hver udgjorde 10% af befolkningen.

I mellemkrigstiden blomstrede den østjødiske kultur op i Polen til en hidtil uhørt bredde. Warszawa blev verdenshovedstad for den jødiske kultur. Men New York fulgte skarpt efter. For på trods af den formelle ligestilling i det polske samfund var der stadig en stærk antisemitisme og også initiativer fra lovgivningsmagten, som fremmede emigration.

Udover at emigrere til USA, emigrerede mange polske jøder til Palæstina. De første emigranter, som havde slået sig ned i Palæstina som zionistiske settlere var socialister. Indenfor verdenszionistorganisationen stod venstrefløjen imidlertid ikke så stærkt. Den borgerligt dominerede 'generelle zionisme' udgjorde i 1921 73% af medlemmerne i verdensorganisationen. 10 år senere var tallet faldet til 36%. I mellemtiden var såvel venstrefløj som højrefløj blevet styrket. Zionismen fik nemlig fra 1925 en ny højrefløj med dannelsen af det revisionistiske parti *United Zionist Revisionists (UZR)*.

Baggrunden for dannelsen af en eksplicit højrezionisme var udviklingen af et jødisk småborgerskab i Palæstina. Under den såkaldte 4. alija eller indvandningsbølge fra 1924-27 kom ca. 60.000 nye settlere til Palæstina. Indvandringen kaldes også 'Grabski-bølgen' efter den polske finansminister, som gennem lovgivning især pressede jøder ud af småhandlen. De nye indvandrere slog sig ned i byerne og ønskede ikke som venstre-zionisterne at dyrke jorden. Fra 1923-26 steg Tel Avivs befolkning fra 16.000 til 40.000 indbyggere. De nye indvandrere kunne slet ikke identificere sig med det idé-grundlag, som venstre-zionisterne byggede deres kibbutzer på. Dette forhold var grundlaget for polakken Vladimir Jabotinskys revisionisme. Han gik skarpt imod socialismen og lånte mange træk fra tidens autoritære småborgerideologier.

Jabotinsky fik stor opslutning i 30'erne og dannede også en terrororganisation i Palæstina (Irgun), som i direkte kamp med englænderne skulle kæmpe for den jødiske stat. På det tidspunkt var det endnu ikke officiel zionistisk politik. Først i 1942 blev en statsdannelse vedtaget officielt af internationalen. Under krigen og efter Jabotinskys død i 1940 havde revisionismen det noget sværere, da han var udråbt som fascist. Men i 1946 genoprettede Menachem Begin bevægelsen med partiet *Herut*.

8. Emigration

Den vandrende jøde er ikke uden grund blevet til den mest yndede myte om jøder og jødisk historie. Uden at komme ind på mytens kristne implikationer, må man jo sige, at netop emigration udgør en væsentlig del af jødernes efter-palestinske liv. Men den var i Europa mellem 1000 og 1800 især tvungen. Flere lande lukkede på tur deres døre for jøderne: Frankrig, England, de tyske områder, Spanien, Portugal. Det var bl.a. med til at skabe de store europæisk-jødiske folk ashkenazerne og sefarderne.

Mellem emancipationen og holocaust var det imidlertid især økonomiske og politiske årsager i tsar-Rusland, som ytrede sig i den hidtil største jødiske folkeflytning. Fra 1881 til 1930 flyttede mere end 2 millioner ashkenazer fra bosætningsområdet. De fleste, ca. 1,8 mio tog til USA og Canada, mens over 100.000 tog til Sydamerika. I USA skabte de en ny jødisk kultur. I begyndelsen var de en del af en verdensomspændende jiddish-talende kultur, men efter anden verdenskrig, hvor resterne af Ashkenaz var udslettet blev jøderne den mest socialt mobile og økonomisk mest succesfulde minoritet. De lagde jiddish bag sig og de religiøse organiserede sig bl.a. i en meget stærk reform-jødisk tendens. Men et af verdens store centre for ortodoks judaisme findes også der. I Williamsburg i Brooklyn lever 50.000 af forskellig ortodoks orientering.

Af de russiske jøder tog mellem 40 og 50.000 til Palæstina eller Ertsisroel, som det hed på jiddish. Måske 250.000 tog til Vesteuropa, hvor størstedelen slog sig ned i Frankrig og England. En lille gruppe på mellem 2 og 3.000 slog sig ned i Danmark og tilsvarende i Sverige. Små diasporaer opstod også i Australien og Syd-Afrika.

8. svar: Endlösung

I begyndelsen var der intet nyt i Hitlers jødepolitik. Lovindgreb, der begrænsede jødernes borgerlige rettigheder var stereotypet reglen i tidligere tider. Fordrivelse, som oprindeligt var Hitlers plan, var heller ikke nogen ny taktik. Det afgørende nye Hitler fandt på var *den industrielle udryddelse af jøder*.

For Hitler var jøder jøder, uanset hvorfra de kom. Men det kom især til at gå ud over den østjødiske kultur og i mindre grad også den sefardiske jødedom på Balkan. De polske jøder, som overlevede Endlösung falder i to grupper. Den ene gruppe udgøres groft sagt af de overlevende fra koncentrationslejre eller fra skjulesteder i Polen. Mange af dem emigrerede til Israel i de første år efter Israels dannelse, da Sovjet stadig støttede landet. Andre emigrerede til USA.

Den anden gruppe var de jøder (ikke mindst kommunisterne), som var flygtet til Sovjet, efter Tyskland og Sovjet havde delt Polen mellem sig. De polske kommunistparti var godt nok opløst af Stalin, så de skulle holde lav profil med deres kommunisme. Men da Stalin brød med den polske eksilregering i London, fik eksilpolakkerne deres chance. De kom tilbage sammen med Den Røde Hær og skulle opbygge socialismen i Polen. De mange kommunistiske jøder blev imidlertid langsomt, men sikkert tvunget ud af magtorganerne, indtil de i 1968 blev drevet i eksil igen.

Endlösung udslettede den østjødiske kultur. Dermed udslettede den også alle andre svar på det jødiske spørgsmål end det zionistiske. Bund eksisterede en tid i USA, men spillede ikke nogen vigtig rolle i udformningen af en amerikansk-jødisk identitet efter anden verdenskrig. Efter krigen og især efter dannelsen af Israel eksisterede der kun et zionistisk svar. At dette svar ikke var ét og det samme, om det kom fra Ben Gurion eller fra Menachem Begin, er en anden sag. For den ikke-jødiske verden var zionismen blevet ét med det at være jøde.

Zionisterne var naturligvis ikke utilfredse med denne tingenes tilstand. Og man skal helt frem til efter krigen i 1967 før der uden for Israel (men siden også dér) opstår små bevægelser blandt jøder, der anfægter dette monopol.

9. svar: Israel

En af forskellene mellem arbejderzionismen, som blev drivende i oprettelsen af Israel, og revisionismen som blev afvæbnet i samme bevægelse, var forholdet til Palæstinas oprindelige befolkning. Jabotinsky og revisionisterne mente at det var en afgørende forudsætning for en jødisk stat at man skilte sig af med den arabere, der boede i Palæstina, både i trans-jordanien og i cis-jordanien. Arbejderzionismen var med hele sin tilknytning til den demokratiske arbejderbevægelse imod en sådan løsning. Men efter en længere strid i forskningen omkring Israels opståen ligger det nu klart, at Ben-Gurion endte med at give Jabotinsky ret: efter at have sagt ja til delingsplanen og efter de arabiske stater havde erklæret krig mod den nye stat, iværksatte han og hans hær en fordrivelse af 700.000 arabere. Ikke nok hermed. Jøderne ejede ca. 7% af det oprindelige palæstinaland, nu tilegnede den nye stat sig al den jord som de fordrevne havde ejet. Benny Morris som i flere bøger har beskrevet denne fordrivelse er i sin seneste bog gået så vidt, så han bebrejdede Ben-Gurion at han ikke havde mod til helt at følge revisionisternes politik og fordrive alle araberne i det gamle palæstinaområde.

I denne sammenhæng er der to forhold som er vigtige at pege på:

1) araberne i Palæstina-området udgjorde i 1900 fx ikke noget folk. Men det gjorde jøderne i hele verden heller ikke. I begge tilfælde opstod det palæstinensiske folk og det israelske folk ud af kolonisations- og fordrivelsesprocessen. Denne proces skulle

ifølge den zionistiske forestilling have været en periode, hvor alverdens jøder ville strømme til det nye land. Men det gjorde de ikke. De amerikanske jøder ville især ikke flytte. Det førte til at Israel stimulerede de nye antijødiske holdninger der med denne proces var opstået i de arabiske lande og dermed motiverede de jødiske befolkninger til at emigrere til Israel. Den stat som var udtænkt som en europæisk stat og hvis politiske elite var udsprunget af den europæiske arbejderbevægelse blev hvad angår dens demografiske sammensætning en orientalsk-jødisk stat og det politiske skifte, som bragte revisionisterne til magten i 80erne blev netop afstedkommet af denne konflikt og af opgøret med den europæiske elite. Så også i denne henseende blev det revisionisterne som trak det lange strå.

2) jøderne hævdede i og med zionismen at have en 'ret' til Palæstina. Denne ret var en ideologisk ret uden nogen juridisk hjemmel og er ikke parallel til de oprindelige beboeres ret til området. Dette anfægtes ikke af at Balfour-deklarationen blev accepteret af Folkeforbundet. Den beslutning var en klar forulempning af arabernes rettigheder. Med vekslende vægt argumenterede zionister med en historisk eller en moralsk ret for jøderne til området. For nylig har fx Amos Oz argumenteret for, at jøderne har ret til landet fordi de ellers derved ville været en folk, som man nægtede retten til eget land. Men dels er der jo mange folk uden eget land, tænk fx på sigøjnerne, og dels fører en anerkendelse af folks ret til suverænitet ikke til at man kan forulempe et andet folks ret. Uanset hvilken kærlighed jøder har haft til Israel, så bygger koloniseringen ikke på ret, men på magt.

Nu bor der imidlertid to folk i området. Man kan ikke på grund af denne urimelighed sende jøderne noget andet sted hen. Man er tvunget til at finde en løsning, som faktisk anerkender begge folks, palæstinenserne og israelernes, de facto ret til

området. Det indebærer imidlertid en de facto adskillelse af jøder og israelerne. Hvordan de israelske jøder i fremtiden vil forholde sig til karakteren af den jødiske stat i fremtiden når et arabisk folkeflertal vil materialisere sig er et helt andet spørgsmål. Efter min mening er det største problem som Israels eksistens har medført set med jødiske øjne den forråelse af samfundet som har fundet sted, en forråelse som er en lang negation af hele den jødiske diasporakultur. Hermed lukker 2000 års jødisk historie sig.